

همایش علمی-پژوهشی مطالعات علمی علوم انسانی در جهان اسلام

نهاد برگزار کننده همایش: موسسه قانون یار

((با همکاری و حمایت معنوی دانشگاه فرهنگیان، آموزش و پرورش، بنیاد شهید و امور ایثارگران، سازمان ارشاد اسلامی، سازمان شهرداری (استان کرمانشاه) مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (استان تهران) و ...))

سردبیر علمی و مسئول برگزاری همایش: دکتر بهنام اسدی (نماینده مقالات در ۸ پایگاه ملی و بین المللی)
تاریخ برگزاری همایش: ۱۱ اسفند ۱۴۰۱ شماره مقاله: ۵۷۹/۹۱۹ رده بندی کنفرانس: الف ۲۴/۸۲۸۰

نقد جامعه شناختی رمان «قلب اللیل» نجیب محفوظ

فاطمه کرباسی

کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی دانشگاه رازی کرمانشاه

چکیده

رمان، برای بازنمایی زندگی انسان های معاصر دارای بیشترین ظرفیت است؛ زیرا، تنها حوزه‌ای از آفرینش ادبیات است که نه همچون علوم اجتماعی و فلسفه، آلوده تعقل شده و نه مانند شعر و افسانه یک سره حیاتی مستقل از زندگی عملی روزمره انسان دارد. نجیب محفوظ نویسنده و نمایشنامه مصری از جمله رمان‌نویسانی است که بیش از ۵۰ رمان را به نام خود به ثبت رسانیده است. هرچند مروری بر آثار محفوظ از ابتدا تا انتها، نشان می‌دهد که سخن از یک «نجیب محفوظ» واحد، مشکل است و باید از نویسندگان متکثری درون یک نویسنده صحبت کرد. اما، می‌توان بر این نکته توافق کرد که او پیوسته موضوع اصلی خود؛ یعنی «مصر» را به صورتی از صور رمز و تمثیل که به لحاظ نوع و شیوه روایی از یک مرحله به مرحله دیگر از زندگی نویسنده تغییر کرده - مورد کنکاش قرار داده است. نجیب محفوظ در این رمان، فروپاشی خانواده‌های سنتی و تقابل میان سنت و مدرنیته را مورد بحث می‌گذارد و تصویر زندگی و زوال طبقات اجتماعی قدیمی مردم مصر در نیمه نخست قرن بیستم را منعکس می‌کند. از این رو، هدف پژوهش حاضر، بررسی یکی از آثار محفوظ با نام «قلب اللیل» است. این مقاله در صدد است که ضمن بررسی جامعه‌شناسانه رمان مذکور، تحولات جامعه‌ای را که اثر مولود آن است، بیان کند.

واژگان کلیدی: تحلیل جامعه‌شناسانه، سنت، مدرنیته، نجیب محفوظ، دل شب

مقدمه

جامعه‌شناسی ادبیات - یکی از شاخه‌های جامعه‌شناسی هنر - ساخت و کارکرد اجتماع ادبیات و ارتباط میان جامعه و ادبیات و قوانین حاکم بر آن‌ها را بررسی می‌کند (ستوده، ۱۳۷۸: ۵۶). جامعه‌شناسی ادبیات نشان می‌دهد ادبیات نیز مانند خانواده، آموزش و پرورش، حکومت، اقتصاد و... یک نهاد اجتماعی است؛ یعنی ریشه در زندگی اجتماعی انسان دارد. بر این اساس می‌توان جامعه‌شناسی ادبیات را علم مطالعه و شناخت محتوای آثار ادبی و خاستگاه روانی و اجتماعی پدید آورندگان آنها و نیز تأثیر پابرجایی که این آثار در اجتماع می‌گذارند، تعریف کرد. در واقع جامعه‌شناسی ادبیات، مطالعه علمی محتوای اثر ادبی و ماهیت آن در پیوند با دیگر جنبه‌های زندگی اجتماعی است.

(وهبه، ۱۹۷۴: ۵۲۵).

ازاین نظرگاه، اثر ادبی نمودی اجتماعی است و گرنه برای کسی که در گوشه عزلت بخواهد خویشتن را زندانی کند و طالب پیوند با مردم نباشد، ساختن ادبیات، عبث خواهد بود. بر زبان آوردن ادبیات و حتی ادبی اندیشیدن، می‌تواند مهمترین دلیل اجتماعی بودن آن قلمداد گردد؛ چه اندیشیدن هنری به جهت القای دقیقتر احساس به مخاطب است. هم چنان که ارتباط با خویشتن، بدون توهمی اجتماعی نیازی به استعاره نخواهد داشت (فرزاد، ۱۳۸۱: ۷۱). این نوع نقد اساساً به عوامل بیرونی آفرینش اثر ادبی توجه دارد؛ زیرا معتقد است برای شناخت باورها، هنرها، زبان و رسوم، باید انسان و نهادها و فرایندهای اجتماعی را به طور دقیق و علمی آزمود و بررسی کرد. از آنجا که انسان در جامعه زندگی می‌کند و در خانواده و تحت تأثیر میراث‌های تمدنی و فرهنگی به رشد و بالندگی می‌رسد و هنجارهایی رامی‌پذیرد؛ ادبیات نیز مانند جامعه‌شناسی پیش از هر چیز با حوزه اجتماعی، سازگاری انسان با آن و آرزوهایش در جهت دگرگون‌سازی آن سروکار دارد (دستغیب، ۱۳۷۸: ۷۸).

شاید به همین دلیل است که گفته می شود ادبیات بیان حال جامعه است و وضع موجود جامعه را در هر دوره‌ای باز می تاباند؛ همچنان که برخی دیگر ادبیات را نسخه بدل زندگی، و آن را در حد مدارک اجتماعی و تصاویری فرضی از واقعیت های اجتماعی می دانند و معتقدند می توان از ادبیات نکته های کلی تاریخ اجتماع را به عنوان یک سند اجتماعی به دست آورد (ولک، ۱۳۷۳:۱۱۰).

نقد جامعه شناختی می تواند به ما کمک کند تا از ارتکاب اشتباه در زمینه های تاثیر ادبی که پیش روی داریم، در امان بمانیم و این کمک با روشن کردن کار آن اثر و یا قرارداد هایی که با توجه به آنها برخی جنبه های اثر باید فهمیده شود، تحقق می پذیرد. بنابراین، جامعه شناسی عمل توصیفی مهمی دارد و چون توصیف صحیح اثر باید مقدم بر ارزیابی آن باشد، می توان جامعه شناسی را «خدمتگزار» نقد نامید. علاوه بر این، چنین نقدی قادر است با کمک به خواننده و آگاهی بخشیدن به وی درباره این که چرا پارهای خطاها از مشخصات آثار ادبی عصر معینی است، بر معلومات او بیفزاید و یا حتی می تواند ماهیت چنین خطاهایی را نیز آشکار کند؛ اگرچه پی بردن به خطا بودن آنها فقط با تکیه بر معیارهای ادبی محض صورت می گیرد (دیچز، ۱۳۸۵: ۴۷-۴۶).

لوکاچ یکی از تأثیر گذارترین نظریه پردازان نقد اجتماعی است. اهمیت کوشش های او به ویژه در یافتن پیوندهایی میان رمان های بزرگ و مسائل اجتماعی عصر است. از دیدگاه او، اثر ادبی واقعیت محض نیست؛ بلکه نوعی بازتاب واقعیت است. به بیان دیگر، لوکاچ ادبیات را جهان کوچکی می داند که جهان بزرگ تری (واقعیت جهان) را بازتاب می دهد. از نظر او، این محتواس که شکل را پدید می آورد؛ همچنان که مرکز هر محتوایی نیز انسان است. (شمیسا: ۱۳۷۸: ۲۵۳).

بخش اول: روشهای نقد اجتماعی

هدف اساسی جامعه‌شناسی ادبیات، تجزیه و تحلیل پدیده ادبی در وجوه مختلف آن است. به بیان دیگر، در جامعه‌شناسی ادبیات از یک سو با پدید آورنده اثر، از سوی دیگر با خواننده آن و از دیگر سو با محتوا و زمینه‌های اجتماعی منعکس شده در متن روبه‌رو هستیم. البته همین امر هر پدیده ادبی شامل نویسنده، اثر و خواننده است و با هر روش جامعه‌شناختی که بخواهیم آن را مطالعه کنیم، ناگزیر از بررسی این سه رأس خواهیم بود. انجام تمام ابعاد این نوع پژوهش در عین دشواری و پیچیدگی، نیازمند ابزار ویژه‌ای است که گاه پژوهشگر را در مسیر انجام تحقیق با مشکل روبه‌رو می‌کند و گاه آن را ناممکن می‌سازد؛ به ویژه در مرحله‌ای که به تحقیقات میدانی و یا برخورد مستقیم با جامعه و فرهنگ آن نیاز باشد. به همین دلیل است که پژوهشگران در این حوزه می‌توانند بر یک جنبه از پژوهش، یعنی ادبیات یا جامعه‌شناسی تمرکز کنند و از این راه نتایج عمیق‌تر و دقیق‌تری به دست آورند؛ همچنان که روبر اسکارپیت نیز در کتاب جامعه‌شناسی ادبیات بر جنبه اجتماعی بودن پژوهش تأکید کرده است (طاهر مکی، ۱۳۷۲: ۱۹۹۲).

بند اول: تفاوت نقد اجتماعی با اجتماعیات در ادبیات

این نوع تحقیقات که به طور دقیق نمی‌توان آن را جامعه‌شناسی ادبیات نامید، در جستجوی بازتاباندن زندگی اجتماعی در ادبیات است، بدون آنکه به ضرورت بر فرضیه‌ها یا چارچوب تحلیلی از پیش تعیین شده‌ای استوار باشد. اگرچه بررسی اجتماعیات در ادبیات فاقد دیدگاه‌ها و چارچوب‌های نظری مشخص و ابعاد تحلیلی است و بیشتر حالت اکتشافی دارد، در جای خود در رشد و تکوین جامعه‌شناسی ادبیات مؤثر بوده است. (کوثری، ۱۳۷۹: ۲۶-۲۷).

بند دوم: نقد اجتماعی

از ابتدای طرح نظریات اجتماعی و راه یابی علم جامعه شناسی به حوزه های گوناگون از جمله هنر، ارتباط میان هنر و اجتماع از یک سو و کیفیت و چگونگی این ارتباط از سویی دیگر به مسئله ای چالش برانگیز تبدیل شده و انبوهی از آرای موافق و مخالف را به دنبال داشته است. محور اصلی آرای موافق با نقد اجتماعی را که خود مؤید وجود ارتباط میان هنر و جامعه است، دو مسأله اساسی یعنی اجتماعی بودن هنر و دیگری التزام هنری تشکیل می دهد. به عبارت دیگر، ارائه تفسیر اجتماعی از هنر ناشی از دیدگاهی است که آن را اساساً پدیده ای جمعی قلمداد می کند نه فردی؛ به این معنا که انواع هنری بازتاب امیال و خواست ها و نیازهای محیط اجتماعی هنرمند است و ابعادی بسیار وسیع تر از شخصیت فردی او دارد. (عید، ۱۹۸۸: ۷۵).

بخش دوم: نگاهی اجمالی به پیشینه تحقیق

کتاب ها و مقالات بسیاری پیرامون آثار نجیب محفوظ به دشته تحریر در آمده است که به برخی از آن ها اشاره می شود.

۱- نقدی بر رمان «اللص و الکلاب» اثر «نجیب محفوظ» از منظر فن توصیف، ترجمه ی جمشیدی فاطمه، میمنندی وصال. رمان یکی از انواع ادبی جدید است که در اوایل قرن بیستم، به عنوان یک فن ادبی مستقل، جایگاه خود را در ادبیات عربی محکم کرد. این گونه ادبی در بیان مسائل مربوط به زندگی انسان معاصر که با معضلات خاص دنیای خود دست و پنجه نرم می کند، از توان بالایی برخوردار است و توجه بسیاری از نویسندگان خوش ذوق را به خود جلب کرده است.

۲- ایستگاه آخر اثر نجیب محفوظ به نویسندگی محمد سلماوی (۱۳۸۸) ترجمه ی اعظم السادات میرکاظمی، - رمان های اولیه ی او، مانند Rādūbīs (سال ۱۹۴۳: رادیویس)، در زمان های مصر باستان می گذشت، اما هنگامی که شروع به نوشتن اثر بزرگش کرد، به توصیف جامعه ی مدرن

مصر روی آورده بود. این اثر Al-Thulāthiyya (سال‌های ۵۷-۱۹۵۶) بود که با نام The Cairo Trilogy یا سه گانه ی مصر شناخته می‌شد. این سه رمان، زندگی سه نسل از خانواده‌های متفاوت را در قاهره از جنگ جهانی اول تا بعد از کودتای نظامی سال (۱۹۵۲) که موجب سقوط شاه فاروق شد بیان می‌کند. این سه گانه، بررسی هوشمندانه و رسوخ کننده‌ای از اندیشه‌ها، رفتارها و تغییرات اجتماعی در مصر را فراهم می‌کند.

۳- بسیاری از آثار او به صورت پاورقی در نشریات منتشر شدند. از جمله بچه‌های محله ی ما (۱۹۵۹) که بر اساس آن فیلمی با شرکت سلما هایک در مکزیک ساخته شد. (بچه‌های محله ما) (۱۹۵۹) یکی از بهترین آثار او است که به‌خاطر کفرگویی ناشی از تصویر کنایی او از خدا که مخالف عقاید ادیان ابراهیمی یهودیت، مسیحیت و اسلام بود در مصر سال‌ها ممنوع بود.

۴- در ادامه نگاهی به کتاب گذر قصر داریم. در تمجید از این کتاب مطالب فراوانی بیان شده است. به عنوان مثال کارشناس ادبی روزنامه ایندپندنت، فیلیپ استوارت، که مترجم برخی کتابهای محفوظ به انگلیسی هم هست معتقد است: «در ادبیات جهانی اثری نظیر گذر قصر به وجود نیامده است، همان طور که درباره بعضی کتابهای تولستوی، فلوربر و پروست نیز می‌توان همین نظر را متذکر شد».

بخش سوم: سیری بر زندگی نجیب محفوظ

نجیب محفوظ در سال (۱۹۱۱) در قاهره به دنیا آمد. بعد از پایان دبیرستان به تحصیل فلسفه در دانشگاه پرداخت و سپس به شغل اداری در دانشگاه و سازمان اوقاف مصر مشغول شد؛ چون به نقل از او: "در کشورهای عقب افتاده، هر نویسنده یا هنرمندی قبل از هرگونه خلاقیتی نیاز به شغل نان آور دارد." مبارزات سیاسی و جنبی او از دوران جوانی علیه استعمارگران انگلیس و سلطنت پادشاهی فاروق شروع شد. هرچند او از قشر مرفه شهروندی قاهره بود؛ ولی در آثارش به توصیف مشکلات همه ی انسان های اطراف خود پرداخت. او غیر از رمان و داستان چند فیلمنامه هم نوشت. اولین مجموعه داستان های کوتاه او که در سال (۱۹۳۱) منتشر شده نجوای دیوانگی

است و اولین داستان او با شوخی سرنوشت در سال (۱۹۳۹) منتشر شد. نجیب محفوظ در ادب معاصر عرب و داستان نویسی بی مانند است. داستان هایش بازنمای بحران های اجتماعی، سیاسی و روحی جامعه مصر در قرن بیستم هستند. اغلب داستان های او واقع گرا با اسلوب نماد پردازی است. (میرزایی، ۱۳۸۲: ۷۵). در داستان نویسی، او دو مرحله فنّ داستانی را پشت سر گذاشت. مرحله ی اول، تاریخ فرعونى برای دفاع از جنبه های تاریخ مصر و مرحله ی دوم، واقع گرایی اجتماعی که قالب داستانی ادبیّات غربی در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم را طی می کند و شرحی از مکان ها، هیأت اشخاص و حیات اجتماعی و سیاسی است و با ایهام به وقایع واقعی اشاره می کند؛ بنابراین او به مرحله ای ادبی وارد شده که خودش آن را مرحله ی «واقعگرایی جدید» نامید. (رجایی: ۱۳۷۸: ۸). رمان دل شب، در حال بررسی شخصیت جعفر است و تصویر فروپاشی خانواده های سنتی را در نیمه نخست قرن بیستم به نمایش می گذارد. در رمان دل شب که فروپاشی خانواده های سنتی و تقابل میان سنت و مدرنیته را مورد بحث می گذارد و این موضوعی است که در روند گذار جوامع خصوصا جوامع خاورمیانه به عنوان یک واقعیت مسلم مورد تاکید است. در واقع دل شب تصویر زندگی و زوال طبقات اجتماعی قدیمی مصر است. از آنجا که نقش جامعه و محیط اجتماعی در این تغییر و تحولات حائز اهمیت است این مقاله سعی دارد این اثر را از منظر جامعه شناسی مورد بحث و بررسی قرار دهد. دل شب حکایت پسری است که پدر و مادرش فوت می کنند و پدر بزرگ ثروتمندی که با والدینش قهر بوده سرپرستی او را به عهده می گیرد، جعفر سعی می کند پدر بزرگ راضی کند ولی راه پدر را پیشه می گیرد و عاشق دختر نامناسبی و ماجرای پدرش تکرار می شود.

بخش چهارم: تحلیل و واکاوی ثانویه موضوع

بند اول: سردرگمی مردم

رمان، داستان پسری است که ازارث پدری خویش محروم گشته است با این حال او می گوید: «به رغم ولگردی و گدایی با سربلندی و مبارزه جلوی روزگار ایستاده ام. دنیا به کسی احترام نمی گذارد مگر اینکه به آن بی اعتنایی کند» (محفوظ، ۱۳۹۱: ۱۳) توهم و سرگردانی جعفر را در این

رمان نشان می دهد که تقابلی میان سنت و مدرنیته به نمایش می گذارد گویی جعفر این ارث و میراث راحق طبیعی خود می داند و درصدد باز پس گیری آن به هرنحوم ممکن است «تمام چیزهایی که تو از خدا می خواهی اتفاق نیفتد من به استقبالشان می روم» (محفوظ، ۱۳۹۱: ۱۴).

بند دوم: هوس بازی

اگر نظام خانواده مبتنی بر مرد سالاری یا زن سالاری و به طور کلی هوس و خودخواهی باشد اختلاف آشکار می گردد، و در چنین حالتی حقوق متقابل زن و مرد رعایت نمی شود در نتیجه حق محوری جای خود را به هوس بازی و خود خواهی که عامل اصلی بروز اختلافات و در نتیجه طلاق است می دهد. (کوهی، ۱۳۸۷: ۱۳۴).

داستان قربانی شدن زنان را در آن زمان نشان می دهد زنان زیبایی که بخاطر ثروت این مردان فریبکار با آنها ازدواج می کنند اما بعد از آن می دانند که کاری جز وعده های پوچ و تو خالی برای آنها نداشته اند تا جایی که جعفر بخاطر ثروت پدر بزرگ و جلب نظر او از رفتن سر قبر مادر خویش هم امتناع می کند خود او می گوید: «دل خائتم قبر مادر را نیز فراموش کرد.» (محفوظ، ۱۳۹۱: ۳۱). در حقیقت در خانه به نیازهای کودکان توجه نمی شد و خدمتکار خانه (بهجت) تراژدی تولد او را برایش ذکر می کند زن همسایه به یک مناسبت فراموش شده ای به او گفت: (جعفر پسر خانم زیبایی است) (محفوظ، ۱۳۹۱: ۱۹). اگر زیبایی اش نبود این بدبختی اتفاق نمی افتاد.

بند سوم: فاصله طبقاتی

رمان چنین نشان می دهد که جامعه آن زمان از فاصله طبقاتی رنج می برد و این فاصله طبقاتی عاملی برای تفاخر و برتری در آن زمان بوده است تا آنجا که اگر فردی از طبقه ثروتمند و مرفه جامعه با طبقه پایین دست خود ازدواج می کرد از خانواده طرد می شد و از تمام امتیازات و ثروت و املاک محروم می گشت تا جایی که پدر جعفر که از خانواده ای ثروتمند است که با زنی از طبقه

فرو دست جامعه ازدواج می کند و به همین دلیل پدر بزرگ جعفر اورازخانه بیرون می کند و همین اتفاق هم برای جعفر رخ می دهد جایی که عاشق یک دختر کولی به نام مروانه می شود و دچار اختلاف جدی با آن دختر می شود بخاطر اینکه با آن دختر از لحاظ طبقات اجتماعی یکسان نیستند و خود او می گوید «ازدواج ما جمع ماجراجویان بود» (محموظ، ۱۳۹۱: ۷۱). عشق گذرا و در نهایت منجر به شکست در زندگی مروانه و جعفر می شود. پایانی تلخ و جان فرسا برای عشقی که حاصل یک هوس زودگذر بدون توجه به طبقات اجتماعی و ساختار جامعه آن زمان می باشد.

بند چهارم: علاقه به موسیقی

وقتی که آهنگ حماسه ای نواخته می شود. آیا این آهنگ حماسه ای مانند مارش، در درون خود چیزی که واقعیت داشته باشد به من می دهد یا مانند کلمات یا ادوات قراردادی تاثیری در من بوجود می آورد که که حالت حماسه ای مرا می جوشاند؟ من می جوشم نه اینکه محتوای موسیقی این حالت را در من بوجود می آورد، بلکه عامل محرک احساسات و هیجانات من عبارت است از واحد های مربوط به آن حماسه که در درون زندگی ام چه از سرگذشت خود و تاریخ ملت و قومی که جز آن هستم، به وجود آمده است، یا تاریخ ملت خود، پس موسیقی محتوایش عشق و حماسه و مصیبت و اندوه نیست، بلکه این عناصر رسوب یافته در دل من است که با ورود امواج موسیقی در درونم می جوشد و تحریک می شوم. این است معنای آن که می - گوید موسیقی شکل دارد ولی محتوا ندارد یا محتوا و شکل در موسیقی یکی بیش نیست. (همان، ص ۵۳ و ۵۴).

جامعه آن زمان به موسیقی علاقه زیادی داشتند راوی می گوید: یک هفته بعد از ماجراجویی شکرون شیخ طاهربندقی به دیدن پدر بزرگم آمد و به او گفت می خواهد به شکرون موسیقی یاد بدهد و عقیده داشتند موسیقی آجنه را به خود جذب می کند جعفر بعد از راهنماییهای پدر بزرگ دوست دارد روحانی شود و البته به دوست خود (شکرون) به خاطر صدای زیبایش حسادت می ورزد و البته بعد از ازدواج ناموفق مروانه و جعفر این شکرون است که جعفر را به گروه موسیقی

خود دعوت می کند و موجب آشنایی او با خانم هدی صدیق درباغ لبتون می شود او از خانواده صدیق دختر مرد بزرگی است بیوه ای ثروتمند و با فرهنگ است که ظاهراً به موسیقی علاقه زیادی دارد.

بند پنجم: فساد اخلاقی

«کنترل» در اصطلاح، مشروط و محدود شدن رفتار و اعمال فرد یا افراد به منظور نیل به اهداف و هنجار جامعه است. کنترل درونی با نهاده شدن هنجارها در فرد صورت می پذیرد و کنترل بیرونی صرفاً از طریق جامعه اعمال می شود (گولد و ویلیام ۱۳۷۶: ۷۰۵-۷۰۶). پاسبان هایی که با حضور مستمر در خیابان ها سوت می کشیدند (روانی پور، ۱۳۸۱: ۳۴ و ۳۸). او را به هم نشان می دادند و می خندیدند (همان، ۱۸۷) و داد می زدند: «خانه ندارد، خانه ندارد» (همان، ۳۲). سایه مداوم «زن خانه دار [که] زبردست ترین بازجویان جهان اند» (همان، ۱۰۸) پیرزن هایی که در قاب پنجره ها می نشینند (همان، ۵۷ و ۲۲۲) و افسانه زیر نگاهشان جمع می شود (همان، ۲۲۲) زنان تمامی که درباره افسانه خانم، مستأجر سرهنگ، پچ پچ می کنند (همان، ۱۴) آقای مهاجرانی که «حتی توی خیابان تعقیبش می کرد تا بداند سوار چه می شود، با که می رود» (همان، ۱۰۷) دختر منشی که چشمانش برق می زند و «دائم توی اتاق می آید و جوری می خندد انگار مچ افسانه را گرفته» (همان، ۱۲۴) و خلاصه «تمام درها و پنجره ها [ی] نیمه باز و تمام چشم های توی کوچه» (همان، ۷۴) نمونه هایی از کنترل های بیرونی هستند که آزادی های ابتدایی اجتماعی را تهدید کرده و مانع تحکیم روابط اجتماعی، اعتمادسازی و به تبع آن، تولید و بازتولید سرمایه اجتماعی در فضای جامعه شده اند. رمان همچنین فساد اخلاقی را در بین جوانان آن زمان را نشان می دهد که جامعه در حال فرورفتن در گرداب گناهان مختلف است ولی جعفر صلابت و عزت نفس خود را از دست نمی دهد و می گوید: خوشا به حال من حداقل روزی بریک ابلیس غلبه می کنم. (محفوظ، ۱۳۹۱: ۴۷). بهجت به جعفر می گوید که مادر جعفر دختر مستخدمی بود که به منزل مارفت و آمد می کرد و ماجرای دختر چوپان که از کولی ها بود و له زدن جعفر برای وصال او با دیدن چشمان دختر کولی (مروانه) و سیاهی خیره کننده آن چشمان دل و دین از کف می دهد و عاشق طنازی

وزیایی او می شود. شکرون به او می گوید خیلی خوب اما عمامه روی سرت را فراموش نکن پس جعفر همان می کند که هوس به او فرمان می دهد. (محفوظ، ۱۳۹۱: ۴۹). درنیمه های رمان جدالی میان عقل و هوس رخ می دهد قبول پیشنهاد پدربزرگ با ازدواج بادختر موردنظر او و یا هوس رسیدن به مروانه که در اغلب موارد هوس پیروز ماجرست.

بند ششم: خرافات

جامعه شناسان معتقداند که جامعه خرافی جامعه ای عوام زده است که مردم آن برای رسیدن به هدف، به فال و خرافات روی می آورند. البته باید یادآور شد بخشی از طالع بینی که فاقد مبنای علمی است هم در حوزه ی خرافات قرار می گیرد. طالع بینی علمی حرکت اجرام آسمانی را با توجه به دانش ریاضی و فیزیک پیش بینی می کند مانند وقایع کسوف و خسوف اما طالع بینی غیر علمی بر این مبناست که آینده انسان را بر اساس حرکات ستارگان و سیارات پیش بینی می کنند که در حوزه ی خرافات قرار می گیرد. (خالدی خادمی: ۱۳۷۵: ۳۵). در سرتاسر رمان یکسری عقاید خرافی و موهوم دیده می شود از جمله اعتقاد به قضا و قدر و اینکه سرنوشت انسانها از پیش نوشته شده است و قابل تغییر نیست. اعتقاد به گوش دادن اجنه به صدای موسیقی ، اعتقاد به شوم بودن نسل [اینها فرزندان راوی هستند در سرنوشت آنها موفق نوشته نشده است مگر در کل اجتماع تغییر اساسی روی دهد] اعتقاد به اینکه مردان روحانی مردان خدا هستند و مقدس اند و..... (محفوظ، ۱۳۹۱: ۷۴).

بند هفتم: سیاست

بررسی رمان های فارسی تا اواسط دهه ی ۱۳۷۰ شمسی نشان می دهد نویسندگان رمان های مهم و تاثیر گذار در هر دوره از این نوع ادبی برای بازسازی هنری اوضاع سیاسی و اجتماعی همان دوره و نشان دادن شرایط گروه ها و طبقات مختلف جامعه استفاده کرده اند . بررسی جامعه شناختی این رمان ها می تواند اطلاعات زیادی در مورد بازتاب اوضاع سیاسی و اجتماعی هر دوره در جامعه در اختیار قرار دهد. هدف از این پژوهش نشان دادن اهمیت نقد جامعه شناسانه ادبیات به خصوص

رمان برای درک بهتر تحولات سیاسی و اجتماعی ایران در دوره های مختلف تاریخی است. (نظری بر کاربرد جامعه شناسی ادبیات در نقد سیاسی و اجتماعی رمان، گلدمن: ۲: ۱۳۹۰). جعفر با کمک هدی کارشناس حقوق می شود و دفتر و کالتی در میدان باب الخلق برایش باز می کند و مرحله جدیدی از زندگیش آغاز می شود و به گفته خود او (دفتر کارم محل تجمع دوستانی بود که بعضی از آنها راهنمای درس قانونم شدند سیاست به درونم راه یافت) (محفوظ، ۱۳۹۱: ۹۶). آن زمان افکار کمونیست، لیبرالیسم، مارکسیست در بین طبقات روشنفکر و تحصیلکرده رواج داشت. همنشینی با استاد سعد کیرو باز کردن دفتر و کالت در باب الخلق او را به میدان سیاست و گیر و دارهای آن کشید، سعد تلاش می کرد جعفر را به مارکسیسم دعوت کند جعفر به علت اختلاف عقاید سیاسی با سعد کبیر در گیر می شود که این درگیری منجر به کشته شدن سعد می گردد. (سعد از سخنان جعفر ناراحت می شود و می گوید تو متوهمی که صاحب مکتب متافیزیکی - اجتماعی - سیاسی هستی) (محفوظ، ۱۳۹۱: ۱۰۹). برای به وجود آمدن یک مکتب خوب یک عمر کار لازم است و در هنگامی که او را می کشد این صدا را می شنود «عقل مقدس من چرا تنه ایم گذاشتی؟» (محفوظ، ۱۳۹۱: ۱۱۰). تراژدی به این دلیل اتفاق افتاد، چه فاجعه ای از ریاست حزب تازندگان! این که می خواست کسی که عقل را می پرستید و مقدس می شمرد را مسخره کند. این تمام ماجراست کار به دادگاه کشیده می شود (در دادگاه موضوع را دعوای بین کمونیست ها فرض کردند که منجر به قتل شده است).

بند هشتم: از هم گسیختگی جامعه

گرایش به نگارش روایت های اسطوره ای در میان رمان نویسان پسامدرن، پیش از نمونه های دیگر است. با وجود این آنها در استفاده از اسطوره ها فلسفه ی خاص خود را دارند. اندیشه پسامدرنی همانند اندیشه مدرنیته به نظریه ی کاسیر که «هیچ پدیده طبیعی و هیچ پدیده ای مربوط به انسان نیست که قابل تفسیر برای اساطیر نباشد ایمان دارد (کاسیر ۱۳۶۰: ۱۰۵). اما بین نگرش های آن دو تفاوت ماهوی وجود دارد. پیروان مدرنیسم به قدرت اسطوره در انسجام بخشی به ساختار رمان باور دارند و استفاده از آن را برای رمان های مدرنیستی تلاش برای جبران از هم گسیختگی زندگی می

داند، زیرا نویسندگان مدرن می‌خواستند ادبیات داستانی را مأمنی برای در امان ماندن از سرگرمی‌های مبتذل و پیررننگ و سطح پایین داستان‌هایی تبدیل کنند که در دوره‌ی مدرن به وفور نوشته می‌شود. (لاج، ۱۳۸۶: ۲۳۱). بعد از زندان نگران بچه‌هاشدم و غصه‌بچه‌ها را خوردم شکرون به من خبرداد عمه مادرشون سرپرست آنها شده و پیش او به آسمان رفتند. (بدون شک همانطور که بابالافتن سنم مادرم رافراموش کردم آنها هم مرا فراموش کردند دیگه هم از محمد خبری ندارم) (محفوظ، ۱۳۹۱: ۱۱۱). جعفر راوی و تمام دنیای اطرافش تصویری از یک جامعه از هم گسیخته در عین نزدیکی ولی بسیار از هم دورند. پیرمردی بیمار نیمه‌کور با خطراتی باورنکردنی بعد از زندان به محیط‌هایی می‌رود که قبلاً در آن سکونت داشته است اما همه آن محل‌ها را تغییر یافته می‌بیند خود او می‌گوید: «اگر از کنار فرزندان و نوه‌های خود نیز بگذرم آنها رانمی‌شناسم شاید قاضی، راهزن، دزد و غیره شده‌اند» (محفوظ، ۱۳۹۱: ۱۱۱). اختلافات عقیدتی میان والدین در دین و گرایش‌های مذهبی و هم‌چنین برخی خرافات و توهّمات باعث از هم گسیختگی خانواده‌ها در آن زمان می‌شد اما آنچه در این رمان شایان ذکر است علاقه قلبی جعفر به مادر خود است خطراتی که با هم داشتند اندوهی که بعد از مرگ او متحمل می‌شود و مدت کمی که با هم بودند.

بند نهم: غرب زدگی

مروری بر آرای نخستین نسل از اندیشه‌گران ایرانی تحصیل کرده و در فرنگ آشکار می‌سازد که آنان در برابر پیشرفتهای شگرفت غریبان و دست آوردهای تمدن آنان، نگاهی تحسین آمیز و متحیرانه داشته‌اند. در واقع روحیه‌ی حسرت و خسران ملی را در میان اغلب این افراد، به دلیل عقب ماندگی کشورشان از گردونه‌ی تمدن می‌توان یافت. همچنان که گرایش به الگو برداری و تقلید از غرب نیز پاسخ اغلب آن‌ها برای حل این مشکلات بوده است. (پورراکبر، ۱۳۷۵: ۳۹). جوانان آن زمان وقتی که برای ادامه تحصیلات از دانشگاه‌های مصر از جمله الأزهر خارج می‌شدند و به دانشگاه‌های اروپا راه می‌یافتند تقابلی میان سنت‌های خانواده و قبیله‌ای

خویش و مدرنیته در غرب می دیدند و خواستار اصلاح جامعه خویش به صورت غربی می شدند زمانی که تکنولوژی و پیشرفت های آنجا را می دیدند.

بند دهم: ایده آل گرایی

با قدری تامل در رفتار های مردم یک جامعه در میابیم که مردم بیش از آنچه که تصور می کنند غرق در ایدئولوژی به ظاهر غیر حاکم هستند و با توجه به اینکه این رفتار و کنش در جامعه عرف و سنت است آن را می پذیریم و به آن عمل می کنیم به وجود اینکه "عرف بدیهی، طبیعی و ازلی می نماید ولی تا کنون در دوره های مختلف تاریخی، نگرش های کاملاً متناقض از طریق عرف، مقول جلوه داده شده اند" (همان، ۱۰۴) جامعه آن زمان یکسری ایده آل ها در ذهن خود ترسیم می کرد که با واقعیت های اجتماعی در تضاد بود و باعث شکست در زندگی اجتماعی و خانوادگی آنها می شد "من بینوایی سرگردانم و از خرابه های راوی می آیم تا در خیابان ها ول بگردم از مرجوش تا خرنفش و از نحاسین تا خان" (محفوظ، ۱۳۹۱: ۱۱۶) جعفر در هر جا خاطره و راز و نیازی دارم دلم در میدان خلق می تپد و خاطره ای در حلیمه دارم، بشریت را دعوت می کنم که خود را نجات دهد جعفر گفت حتما زندگی تا آخرین نفس پر از جنون مقدس می شود سرم از سخنان سراسر شب سوت می کشید.

نتیجه گیری

در این رمان به بررسی ویژگی های اجتماعی، کنش های معنا دار فعالان اجتماعی، درون مایه های اجتماعی تکرار شونده، شناخت جایگاه طبقاتی نویسنده و بازتاب های آن بر شخصیت های رمان، ارتباط و تناظر میان ساختار ادبی و جامعه شناختی پرداخته است. در نقد این رمان به جایگاه زنان در جامعه و محرومیت ها و تعارض ها و یا حتی اشرافی گری بعضی دیگر از طبقات مختلف اجتماعی، هوس های حاکم شده بر جامعه آن دوران، از هم گسیختگی و به هم ریختگی انسجام جامعه و حاکمیت فرهنگ های مختلف دیگر و همچنین میل و کشش به سمت فرهنگ غرب و غربگرایی از قسمت

های مهم نقد رمان به شمار می آیند، در نتیجه عوامل مهمی چون تحولات اجتماعی و انقلاب درونی و ارتباط و تناظر ساختار ادبی و ساختار اجتماعی آفرینش بر تحول شخصیت های داستان تأثیری به سزا دارد. همچنین با توجه به نظر لوکاس و گلدمن ساختار های ذهنی واقعیت های تجربی اند که در جریان فرایند تاریخی بویژه گروه های اجتماعی و به ویژه طبقات اجتماعی پرورده شده اند، همچنین می توان در آثار ادبی پیوند میان ساختار های ذهنی سازنده ی آگاهی جمعی و ساختار های زیبایی شناختی را بازتاب داد.

منابع و مأخذ

- نقد جامعه‌شناختی رمان «قلب اللیل» اثر نجیب محفوظ - شاهین شهر: کاظم آل یاسین (۱۳۹۱).
- خالیدی خادم، حمیدرضا (۱۳۷۵). طالع بینی از واقعیت تا خرافات، جاده ابریشم، شماره ۹.
- ستوده هدایت الله (۱۳۷۸) جامعه شناسی در ادبیات فارسی. تهران: آوای نور.
- گلدمن، لوسین (۱۳۷۱). جامعه شناسی ادبیات. ترجمه محمد جعفر پوینده. تهران: هوش و ابتکار.
- ولک، رنه. (۱۳۷۳). نظریه ی ادبیات. ترجمه پرویز مهاجر و ضیا موحد محمدی. تهران: علمی و فرهنگی.
- وهبه، مجدی. (۱۹۷۴). معجم المصطلحات الادبیه. بیروت: مکتبه لبنان.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۷). نقد ادبی. تهران: فردوس.
- عید، رجا. (۱۹۸۸). فلسفه الالتزام فی النقد الادبی. اسکندریه: دارالمعارف.
- دستغیب، عبدالعلی. (۱۳۸۷). در آینه ی نقد. تهران: حوزه ی هنری تبلیغات هنری.
- دیچز، دیوید. (۱۳۸۵). شیوه های نقد ادبی. ترجمه محمد تقی صدیقیانی و غلامحسین یوسفی ج. ۴. تهران: علمی.
- فرزاد. عبدالحسین. (۱۳۷۴). تاریخ ادبیات عرب، چاپ اول، تهران: سخن.

توجه داشته باشید: جهت چاپ مقالات خود در نشریات علمی و همایش های معتبر با (خانم دکتر جعفری) ۰۹۱۹۶۷۴۸۶۲۵ تماس بگیرید. گواهی نامه پذیرش و چاپ مقاله، کمتر از ۷۲ ساعت صادر می گردد.

پنجمین همایش علمی پژوهشی مطالعات علمی علوم انسانی در جهان اسلام (۱۴۰۱) موسسه قانون یار، مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی-دانشگاه فرهنگیان، آموزش و پرورش و ...

**موسسه علمی و حقوقی قانون یار
برگزار می کند**

**پنجمین همایش علمی-پژوهشی
مطالعات علمی علوم انسانی در جهان اسلام**

ارگان ها و سازمان های حامی معنوی برگزاری همایش (در استان کرمانشاه)
دانشگاه فرهنگیان - سازمان ارشاد اسلامی - آموزش و پرورش - بنیاد شهید، سازمان شهرداری و ...

www.Olomensani.ir **www.Ghanonyar.ir**

محورهای پذیرش مقالات

- تمام گرایش های رشته فقه، حقوق و علوم قضایی ■ علوم تربیتی، تکنولوژی آموزشی و آموزش و پرورش
- روانشناسی، علوم اجتماعی، علوم دینی و مذهبی ■ علوم اقتصادی، بانکی و تمام گرایش های مدیریت

مکان و زمان برگزاری همایش **دبیر علمی و مسئول همایش** **مدیر اجرایی همایش**
 کرمانشاه - ۱۴۰۱/۱۲/۱۱ دکتر بهنام اسدی دکتر شهلا رضایی

ایمیل رسمی همایش جهت دریافت مقالات پژوهشگران **ارسال مقاله از طریق واتس آپ، اینستاگرام، تلگرام، روبیکا به شماره ۰۹۱۰۰۶۳۶۰۰۲**
 OLOMENSANI@YAHOO.COM

دبیرخانه مرکزی موسسه قانون یار: تهران، میدان انقلاب، خیابان اردیبهشت، موسسه قانون یار ۰۵۲۶ - ۰۲۱۶۶۹۷۹۵۱۹
 ((در صورت طرح سوال درخصوص ارسال مقاله با جذب در هیات علمی همایش با خانم دکتر قبادی تماس بگیرید ۰۹۱۹۶۷۴۸۶۲۵))

 CiteFactor
Academic Scientific Journals
Index (University of California-San Francisco)
  MENDELEY
PBIN.com
Sponsored And Indexed
  جهاد
دانشگاهی
Scientific Information Database
  DRJI
Directory of Research Journals Indexing
ICI WORLD of JOURNALS
  CONF PAPER
Sponsored and Indexed by CIVILICA
We Respect the Science